

LIETUVOS KAIMIŠKŲ TERITORIJŲ APGYVENIMAS: ERDVINĖS TRANSFORMACIJOS IR GYVENTOJŲ GEROVĖ

Edis Kriaučiūnas

Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos institutas,

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

El. paštas: edis.geo@gmail.com

Kriaučiūnas E. THE DISTRIBUTION OF POPULATION IN RURAL AREAS OF LITHUANIA: SPATIAL TRANSFORMATIONS AND WELL-BEING. *Geografijos metraštis*, 51, 2018.

Abstract. This article analyzes the tendencies of development of Lithuanian rural areas and their underlying reasons in the context of population's well-being. The most important factors that determine general and local rural development trajectories are highlighted. It is stated that the spatial territorial shifts (its trends/directions) of rural areas and the well-being of the population are tightly related. This article pays attention to the historic development of rural areas from 1918 until now. It is stated that throughout the last 100 years, the changing political and economic conditions would constantly and fundamentally destroy the well-being that was built throughout decades. External causes, not directly caused by rural populaces – economic crises, political conditions (under Soviet rule) were those challenges, which individuals always had to overcome when creating well-being. Lithuanian rural areas are still in the process of transformation and adaptation to the reality of economic liberalism. The system of rural settlements adapted to the Soviet economy does not coincide with the reality of modern economy. However, both the territorial accommodation system and economic systems must be balanced. State policy towards the development of peripheral areas, in our opinion, is lagging behind the actual trends of development and does not help to essentially address the social problems arising from depopulation.

References 47. Figs 4. Table 1. In Lithuanian, summary in English.

Keywords: rural development, rural areas, depopulation, well-being.

Įvadas

Keičiantis politinėms ir ekonominėms sąlygoms, Lietuvos kaimo vietovės perėjo bent keletą formavimosi etapų, kurių metu tiek ūkininkavimo, tiek kaimo apgyvenimo sistema buvo keičiama radikaliai. Vykę pokyčiai buvo susiję ne tik su žmonių darbo santykiais, jų gyvensena, gerovės siekimo būdais, bet ir teritorine dedamąja: kaimo gyventojų migracijomis (savanorišku gyvenamosios vietos keitimu ar prievartiniu perkraustymu), kas sąlygojo gyvenviečių sistemos kaitą ir kt. Būtina pabrėžti, kad tas nuolatinis persikraustymas ar perkraustymas iš vienos gyvenamosios vietos į kitą Lietuvos kaimiškose vietovėse labai glaudžiai susijęs su gyventojų gerove. Kitaip sakant – kalbėdami apie gyvenviečių sistemos kaitą, migracijas, gyventojų skaičiaus kaitą, neišvengiamai kalbame ir apie gyvenamosios aplinkos kokybės kaitą; ir atvirkščiai – kalbėdami apie Lietuvos kaimo gyventojų gerovę, neišvengiamai susiduriame su gyventojų migracijos, ūkininkų sąlygų, sociodemografinių sąlygų kaitos reiškiniais. Kaimo gyventojai, ieškodami geriau apmokamo darbo (ar apskritai darbo) ir geresnių pajamų, emigruoja iš nuošalių kaimiškų vietovių taip jas keisdami; tie gyventojai, kurie nesugeba arba neturi galimybių išvykti, lieka gyventi besitraukiančiose kaimiškose vietovėse; mažėjant gyventojų, mažėja ir socialinė infrastruktūra, o tai blogina

sąlygas pasiliekančioms gyventi. Kita vertus – jei kaimo gyventojas sugeba užsitikrinti sau gerovę neišvykdamas gyventi kitur ir turi pakankamai lėšų nuvykti į artimiausią miestą gauti reikiamas medicinas, bankines, švietimo paslaugas, tuomet kaimiškos teritorijos gali užtikrinti gana geras gyvenimo sąlygas (daugiau erdvės, mažiau triukšmo, gera aplinkos ekologinė kokybė ir kt.).

Taigi šiame straipsnyje analizuojami kaimiškų teritorijų apgyvenimo erdviniai pokyčiai (jų kryptys) ir gyventojų gerovė (jos siekis) yra labai glaudžiai susiję reiškiniai: gyventojų veikla siekiant gerovės keičia teritorijos sociodemografinę būklę. Savo ruožtu besitransformuojanti erdvė daro įtaką tiek gyventojų gerovei, tiek jų sprendimams.

Straipsnyje skiriama dėmesio istorinei kaimo raidai. Šis istorinis žvilgsnis leidžia pažvelgti į šiuolaikinį kaimą formavusius procesus. Viena iš svarbiausių šiuolaikinį kaimą formavusių tendencijų – ilgalaikė perteklinės darbo jėgos emigracija iš kaimo vietovių. Sovietmečiu šią emigraciją (daugiausia į Lietuvos miestus) kompensavo teigiami natūralios kaitos rodikliai, tačiau kai kuriose vietovėse (ypač šiaurės rytų Lietuvoje) prasidėjo kaimiškų teritorijų depopuliacija. Maždaug nuo 1995 metų gyventojų skaičius kaimo vietovėse ėmė mažėti; tai sąlygojo tiek emigracija (iš pradžių vidinė – į Lietuvos miestus), tiek ir natūrali kaita, kuri maždaug tuo laikotarpiu tapo neigiama. Tad kai kuriose periferinėse Lietuvos vietovėse depopuliacija tęsiasi jau 60 metų. Galime sakyti, kad šiuolaikinis Lietuvos kaimas (nekalbant apie priemiestines teritorijas) yra esmingai liekaninis reiškinys: jo sociumas susiformavimo nuolatinės jaunimo emigracijos iš kaimo vietovių sąlygomis. Istorinis žvilgsnis svarbus ne tik pažintine prasme, bet ir būtinas giliau dabartinę kaimo vietovių raidą lemiančioms priežastims suvokti. Būtent sovietmečiu buvo „sukurta“ Lietuvoje apgyvenimo sistema, kurios dabartinė kaita kaimo vietovėse kelia daug socialinių įtampų bei problemų.

Straipsnio tikslas – atskleisti svarbiausias Lietuvos kaimo vietovių apgyvenimo transformacijos kryptis, jų priežastis ir sąsajas su gyventojų gerove. Tyrimo objektas – kaimo apgyvenimo erdvinės transformacijos ir jų santykis su gyventojų gerove.

Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. GER-005/2017).

Duomenys ir metodologija

XXI amžiuje Lietuvos kaimo vietovėse vykstantys depopuliacijos procesai yra gana neblogai pažinti ir pastaraisiais metais analizuojami skirtingų institucijų mokslininkų (Daugirdas, Baubinas, 2007; 2008; Daugirdas ir kt., 2013; Kriaučiūnas, Krupickaitė ir kt., 2014; Kriaučiūnas, Ubarevičienė ir kt., 2014; Kuliešis, Pareigienė, 2011; 2015; Pociūtė-Sereikienė, Kriaučiūnas, 2018; Ubarevičienė, 2016; Ubarevičienė, van Ham & Burneika, 2016; Ubarevičienė, van Ham, 2017; Vidickienė ir kt., 2016 ir kt.).

Šiame straipsnyje pagrindinis dėmesys skiriamas kaimo vietovių raidai akcentuojant kaimo gyvenviečių sistemos, gyventojų skaičiaus bei socioekonominius pokyčius. Be šių aspektų, su kaimo gyventojų gerove tiesiogiai susijusi ir svarbi yra gyventojų socialinius poreikius tenkinanti infrastruktūra, jos pasiskirstymas, būklė (Vaznonienė, Pakeltienė, 2017; Vaznonienė, Kiaušienė, 2018). Dėl straipsnio apimties šis aspektas straipsnyje detaliau neanalizuojamas. Svarbiausi gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitos dėsniniai autoriaus nagrinėti anksčiau vykdytuose tyrimuose (Kriaučiūnas ir kt., 2016). Dėl straipsnio apimties taip pat neanalizuojami gyventojų gerovei svarbūs, tačiau atskirų tyrimų reikalaujantys specifiniai kaimo bendruomenių raidos, kultūrinio gyvenimo ar ES paramos klausimai.

Straipsnyje gyventojų gerovė traktuojama plačiąja prasme kaip ekonominės, socialinės, fizinės ir emocinės (psichologinės) gerovės visuma. Tai artima suomių sociologo Eriko Allardto gyvenimo kokybės apibrėžimui (Allardt, 1981) ir atspindi dabartiniu metu mokslininkų visuotinai pripažįstamą gerovės daugiamačiųumą. Dėl sąvokos platumo bendro sutarimo dėl vieningo gyvenimo gerovės ir kokybės apibrėžimo nėra (Lietuvos šeima, 2009). Taip pat nėra ir universalus gerovės rodiklio, nors lyginant skirtingas valstybes yra naudojama nemažai įvairių gerovės indeksų, tokių kaip plačiai žinomas žmogaus socialinės raidos indeksas (*Human Development Index*) arba gyvenimo kokybės indeksas (*Quality of Life Index*). Įvairūs gerovės rodikliai naudojami ir vertinant Lietuvos savivaldybes (Savivaldybių gerovės..., 2018). Skirtingi autoriai, apibrėždami gerovę (ar gyvenimo kokybę) bei ją tirdami, dažnai naudoja skirtingus apibrėžimus, taip pat – skirtingus tyrimo būdus, kurdami tyrimo tikslui pasiekti reikiamas priegas ir naudodami objektyvius bei subjektyvius kriterijus ir rodiklius (Lietuvos šeima, 2009).

Šis straipsnis nėra skirtas gerovės apibrėžčiai nagrinėti ar konkrečiai jos matavimo metodikai kurti. Straipsnyje analizuojamos gerovės ir kaimo apgyvenimo erdviųjų pokyčių sąsajos, akcentuojant tas erdviųjų pokyčių savybes, kurios atsiskleidžia per jų sąveiką.

Pagrindiniai straipsnyje pristatomo tyrimo metodai buvo statistinių duomenų analizė, kartografinė analizė, indukciniai tyrimo metodai. Kaimo raidos tendencijų Lietuvoje tyrimas daugiausia grindžiamas empirine metodika. Analizei naudoti Lietuvos statistikos departamento pateikiami 2001 ir 2011 metų gyventojų surašymo duomenys (2001 metų..., 2002; 2011 metų..., 2013); taip pat naudoti ankstesnių metų gyventojų surašymo duomenys bei kiti oficialiosios statistikos duomenys ir statistikos leidiniai (Lietuvos gyventojai, 1923; Lietuvos TSR kaimo..., 1974; 1989 metų..., 1991; Lietuvos statistikos..., 1990; Lietuvos statistikos departamentas, 2018). Taip pat naudota autoriaus ankstesnių tyrimų medžiaga (Kriaučiūnas, Krupickaitė ir kt., 2014; Kriaučiūnas, Ubarevičienė ir kt., 2014) ir kiti papildomi informacijos šaltiniai (Teisės aktų..., 2009; Tarybų Lietuva (filmas), 1968; Želsvelės kronikos (filmas), 1970 ir kt.)

Kalbant apie metodologiją, reikia pabrėžti, kad skirtumus tarp Lietuvos miesto ir kaimo gyventojų socialinių charakteristikų nėra lengva išryškinti. Tam įtakos turi tiek pastarųjų metų teritorijos apgyvenimo raidos ypatumai, tiek ir istoriškai susiklosčiusi Lietuvos miesto ir kaimo gyvenviečių sistema, tiek ir statistikos ypatumai.

Tradiciškai priimta manyti, kad kaimo gyventojai užsiima žemės ūkiu ir kitomis bioprodukcinio ūkio šakomis, o miesto gyventojai daugiausia dirba pramonėje ir aptarnavimo sferoje. Tačiau pastarųjų metų tendencijos rodo, kad vis mažiau kaimo gyventojų yra susiję su žemės ūkiu. Štai pagal 2011 metų gyventojų surašymo duomenis, matome, kad vis daugiau kaimo gyventojų dirbo kitose sferose ir tik 3,5 proc. kaimo gyventojų pagrindines pajamas gavo iš žemės ūkio, o apie 50 proc. jų dirbo ne savo gyvenamojoje vietovėje (Lietuvos statistikos departamentas, 2013).

Autoriaus nuomone, Lietuvos kaimą apibūdinantys Lietuvos statistikos departamento renkami ir skelbiami duomenys ne visai tiksliai atspindi kaimo būklę tradiciniame jo apibrėžime „Kaimas yra valstiečių gyvenamoji ir darbo vieta“ (Dabartinės lietuvių..., 2000) prasme. Pirmiausia todėl, kad didžiųjų miestų aplinkoje vyksta labai spartus priemiesčių augimas – miesto gyventojai kuriasi priemiestinėse kaimiškose teritorijose. Dabartiniu metu priemiesčio gyventojai traktuojami kaip kaimo gyventojai, nors realiai su kaimiška

gyvensena neturi nieko bendra. Mūsų skaičiavimais Lietuvoje priemiesčiuose gyvenančių žmonių galėtų būti 250–300 tūkst., arba apie 30 proc. dabartinių kaimo gyventojų.

Tokia kaimo teritorijų funkcija – mieste dirbančių žmonių gyvenamoji vieta, be abejo, yra labai svarbi ir jos reikšmė, tiek Lietuvoje, tiek kitose Europos valstybėse auga. Tačiau gyventojų skaičiaus kaitos procesai, gyventojų demografinė bei socialinė struktūra priemiestinėse ir kitose, labiau nuo didžiųjų miestų nutolusiose Lietuvos teritorijose, labai skiriasi, o patys teritorijų raidos procesai dažnai yra priešingų krypčių. Kai skirtingų krypčių procesai (pvz., gyventojų skaičiaus kaita, gimstamumo rodiklių didėjimas ar mažėjimas ir kt.) atspindimi bendru rodikliu, jie vienas kitą niveliuoja. Tuomet matome, kad bendras kaimo gyventojų skaičius Lietuvoje 2016–2018 metais mažėjo lėčiau nei miestų gyventojų skaičius (Lietuvos statistikos departamentas, 2018). Nors realiai priemiestinėse teritorijose gyventojų skaičius auga, o periferinėse teritorijose vyksta intensyvi depopuliacija (3 pav.).

Miesto ir kaimo teritorijų atskyrimo problema yra gana sudėtingas mokslo klausimas, kuris nėra šio straipsnio tema. Tačiau norint išvengti aukščiau minėtų neatitikimų ir siekiant eliminuoti didžiųjų miestų priemiestines zonas, teritorijos raidos krypčių palyginimui buvo atrinktos 37 Lietuvos savivaldybių teritorijos. Savivaldybės buvo atrinktos atsižvelgiant į jų geografinę padėtį didžiųjų miestų atžvilgiu, gyventojų skaičiaus kaitos tendencijas, miesto ir kaimo gyventojų santykį. Į tyrimą nepateko miestų ir kurortinių miestų savivaldybės, šalia didžiųjų miestų esančios žiedinės ir kaimyninės, didžiųjų miestų stipriai veikiamos savivaldybės (Kretingos r., Jonavos r., Trakų r., Elektrėnų), taip pat ir vidutinių miestų Mažeikių rajono bei Marijampolės savivaldybės. Palyginamajam tyrimui atrinktos savivaldybės užima beveik 2/3 Lietuvos teritorijos (4 pav.). Mūsų manymu, nors šių savivaldybių teritorijas taip pat tik sąlyginai galime vadinti kaimiškomis, šiose savivaldybėse istoriškai susiklostę teritoriniai ryšiai tarp kaimiškų teritorijų ir savivaldybės centro bei regioninių centrų leidžia jas vadinti kaimiškomis, o tyrime išryškėję skirtumai atskleidžia ir išryškina realesnį raidos vaizdą toje Lietuvos dalyje, kuri kasdieninių darbo migracijų teritoriniais ryšiais mažiau susijusi su didžiais miestais.

Straipsnio autoriui keletą kartų susidūrus su faktu, kad dalis Lietuvos visuomenės, ypač jaunimo, nežino, kaip Lietuvos kaime atrodė „alytnamis“ ar sovietinės statybos aštuonbutis, straipsnyje, papildant tekstinę medžiagą, pateikiamos autoriaus nuotraukos.

Istorinės kaimo raidos ir gyventojų gerovės formavimosi prielaidos

Kaimo raidos bendrieji bruožai 1918–1940 metais

Analizuodami Lietuvos kaimiškų vietovių apgyvenimą, iš esmės atsiremiamė į du svarbius etapus, kurie iki šiol daugiau ar mažiau veikia kaimiškų vietovių raidą. Vienas iš jų – tarpukario laikotarpis, kai buvo vykdoma žemės reforma, esmingai susijusi ne tik su ūkio augimo skatinimu, bet ir su gyventojų gerovės kėlimu.

Anuomet valstiečiai sudarė daugumą Lietuvos gyventojų: 1923 metų surašymo duomenimis, žemės ūkyje dirbo 79 proc. Lietuvos savarankiškų gyventojų (savarankiškais gyventojais tada laikyti visi, turintieji daugiau kaip 10 metų ir savarankišką uždarbį arba kokias lėšas (Lietuvos gyventojai, 1923). Tais laikais valstiečiams gerovė asocijavosi su nuosava žeme, kaip priemonė užsidirbti ir padoriai gyventi ar bent prasimaitinti. Vykdydama žemės reformą, valstybė sudarė palankias sąlygas kurtis valstiečių ūkiams, tad gyventojai kėlėsi į vienkiemius savanoriškai.

Tuo metu vyravusią stambių dvarų, kaip svarbiausių žemės ūkinių vienetų, sistema pakeitė smulkių individualių ūkių sistema, kuri žemės reformos metu buvo suformuota išdalinant bežemiams ir mažžemiams valstiečiams žemes. Sėkmingai vystyti ūkius sekėsi ne visiems valstiečiams, kai kurie jų nuskurdo ir buvo išvaržyti. Iki 1930 metų apie 35 proc. visų naujakurių jau buvo praradę savo ūkius (Meškauskas, 1992). Dalis ūkių sėkmingai vystėsi ir plėtėsi.

Tarpukario laikotarpiu valstybė taikė priemones, kuriomis bandyta didinti gyventojų gerovę. Likviduojant neraštingumą, buvo sukurtas platus pradžios mokyklų tinklas, o 4 metų (vėliau jis prailgintas iki 6 metų) pradinis mokslas buvo paskelbtas privalomu. Žemės ūkio rūmai rūpinosi ūkininkų švietimu, valstybė rėmė kultūrinės ir visuomeninės organizacijas. Tačiau plačiai gerovės didinimo priemonės (kaip mes jas suprantame šiandien – socialinė apsauga, socialinis draudimas ir kt.) tik buvo pradėtos diegti, o visa apimančios socialinės apsaugos sistemos nebuvo spėta sukurti (Aidukaitė ir kt., 2012). Tad galime teigti, kad vykdyta žemės reforma buvo bene svarbiausia priemonė užtikrinti bent minimalią gerovę daugumai Lietuvos gyventojų.

Tarpukariu buvo suformuota vienkiaminė apgyvenimo sistema ir atitinkama žemėvalda (primintina, kad būtent jos pagrindu buvo vykdoma žemės reforma po 1990 metų). 1919–1939 metais buvo sukurta apie 160 tūkst. vienkiamių (Rupas, Vaitekūnas, 1980), o per visą vienkiamių raidos Lietuvoje istoriją buvo sukurta apie 300 tūkst. vienkiamių. Tai ir lėmė, kad XX a. viduryje labiausiai paplitusi ir tipiškiausia Lietuvos kaimo gyvenamoji vietovė buvo vienkiaminis kaimas (Lietuvos TSR..., 1974). Mūsų skaičiavimais vidutinis sodybų tankumas kaime buvo apie 46 sodybos 10 kvadratinėse kilometruose.

Pažymėtina, kad į vienkiamius anuomet kėlėsi jaunos ir gausios šeimos. Pagal 1923 metų gyventojų surašymo duomenis, 0–19 metų amžiaus grupei priklausė 43,1 proc. visų gyventojų (Lietuvos gyventojai, 1923). Apie 1939–1940 metus daug naujakurių vaikų dar nebuvo sulaukę pilnametystės. Akivaizdu, kad to žemės lopinėlio, iš kurio daugiau ar mažiau galėjo prasimaitinti jauna šeima, vaikams, ėmus kurti savas šeimas, būtų nebeužtekę. Tuometiniame kaime dėl per didelio gyventojų skaičiaus būta „užslėpto“ nedarbo (Meškauskas, 1992). Todėl, ir be didžiųjų XX amžiaus vidurio sukrėtimų, būtų kilusi didelė migracijos iš Lietuvos kaimo banga ir ši tendencija būtų sutapusi su Vakarų Europoje vykusia urbanizacija. Toks gyventojų teritorinis persiskirstymas būtų buvęs natūralus – nulemtas demografinių procesų ir ekonominės raidos, o ne prievartinių politinių priemonių.

Tačiau natūraliai vystytis Lietuvai nei kaip valstybei, nei jos gyvenviečių sistemai nebuvo lemta.

Bandytas kurti „sovietinę gerovę“ Lietuvos kaime – planingas buvusios ūkinės ir socialinės struktūros griovimas

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, tarpukariu susikūręs vienkiaminis kaimo teritorijų apgyvenimas su daug individualių ūkių „socialistinei“ sistemai netiko – tiek dėl stambesnių „kolektyvinių“ ūkių planavimo, tiek ir politinė – gyventojų kontrolės prasme.

Iš esmės visa prieškariniu kurta gerovė buvo sugriauta Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais. 1940–1959 metais dėl karo, emigracijos ir gyventojų trėmimo į Sibirą Lietuva neteko apie 1,1 mln. Gyventojų, arba apie trečdalis visos populiacijos (Vaitekūnas, 2006). Šis kontekstas būtinas, norint suvokti kaimiškose vietovėse vykusius pokyčius. Sovietinė politika kaime pirmiausia buvo kolektyvizacijos politika, kurios metu iš esmės siekta

sunaikinti ūkininkų socialinį sluoksnį. Tai buvo sovietinė prievartinė agrarinė reforma, kai ūkininkai prievarta buvo verčiami kolūkiečiais, jų žemė buvo nacionalizuota, o kitas turtas (gyvuliai, inventorius ir kt.) būdavo nusavinami „kolchozo“ labui ir sudarė jo ūkinį pagrindą. Jei tarpukario žemės reformos vienas iš tikslų buvo gyventojų gerovės kėlimas, tai kolektyvizacija turėjo kelis tikslus, svarbiausias kurių – sovietinės tvarkos stiprinimas, dėl to paminant asmeninę Lietuvos gyventojų gerovę. Po karo sovietinė sistema naikino „buržuazinį gyvenimo būdą“ ir stengėsi diegti „naują“, „geresnę“ „tarybinį“ gyvenimo būdą. Iš pradžių tai buvo daroma drastiškai, per prievartą: vien 1948–1949 metais iš Lietuvos buvo išstremta daugiau kaip 70 000 žmonių, 98,3 proc. jų buvo valstiečiai, o jų turtas buvo perduotas *kolchozams* (Skebas, Spečiūnas, 2006); vėliau metodai švelnėjo. Kalbant apie gyventojų gerovę būtina pabrėžti, kad sovietinė gerovė pirmiausia buvo „socialistinės visuomenės gerovė“, kuriai sukurti turėjo būti pašvęstas kiekvieno žmogaus gyvenimas. O tiek pastarojo, tiek ir visos visuomenės gerovė esmingai buvo reguliuojama valstybės. Iš esmės „sovietinė gerovė“ buvo „gerovė“, nuleidžiama „iš viršaus“, prievartinis nurodymas, kas yra ta gerovė, taisyklių rinkinys, kaip žmogus turi gyventi ir kt. Tad pradiniam sovietmečio etape daugumos gyventojų gerovė iš pradžių buvo sugriauta, o paskui imta kurti kitą – „sovietinę gerovę“, kartu – „sovietinį žmogų“.

Kuriant sovietinį ūkį ir „sovietinį žmogų“, iš gyventojų buvo atimta jų turėta žemė, dalis gyventojų represuota, o vėliau imta kurti kitą „sovietinę“ gerovę. Tačiau net ir pasibaigus stalinizmo represijoms, svarbiausias dėmesys buvo skiriamas ne konkrečiam žmogui, o „komunizmo statyboms“. Svarbiausia buvo ūkio bei energetikos pajėgumų plėtra, o gyventojų gerovės gerinimo planai iš esmės buvo antriniai (kuriami kartu su ūkio plėtros planais ir į žmonių interesus retai buvo atsižvelgiama). Jei kokia nors esanti gyvenvietė trukdydavo ūkio objekto statyboms ar miestų plėtrai, tai į šios gyvenvietės gyventojų interesus, be abejo, atsižvelgiama nebūdavo: gyventojai tiesiog būdavo iškeliami, sodybos būdavo privalomai griauamos, nežiūrint žmonių nuomonės (nors jiems būdavo suteikiamas gyvenamasis plotas). Nelabai buvo kreipiamas dėmesys ir į ekologinę aplinkos kokybę.

Nors kolektyvizacija iš dalies pristabdė likusių kaimo gyventojų kėlimąsi į miestus (dėl atsilikusių technologijų sovietiniame žemės ūkyje reikėjo daugiau darbo jėgos), tačiau pačiose kaimiškosiose vietovėse buvo vykdoma labai intensyvi ir agresyvi apgyvenimo reforma, kuri buvo tiesiogiai susijusi su kolektyvizacija: naikinami vienkiemiai, o gyventojai keliami į centrinės ūkių gyvenvietes; vyko tam tikras gyventojų persikirstymas kaimo teritorijų viduje. Iš esmės vardan Lietuvos gyventojams sunkiai suvokiamos kolektyvinės „socialistinės“ gerovės, buvo griauama individuali žmonių gerovė.

Kolektyvizacijos metu ne tik buvo nusavinami ūkiai, bet ir buvo siekiama gyventojus iškeldinti iš savo namų perkeliant į kolūkio gyvenvietę. Tokia kaimo gyvenviečių sistemos pertvarka pradėta nuo 1951 metų (Šešelgis ir kt., 1951), ją norėta pabaigti kuo greičiau, tačiau gyventojai nenoriai kėlėsi iš savo namų, tad procesas truko visą sovietmetį: 1967 metais dar buvo 264 tūkst. vienkiemių, juose buvo 73,9 proc. kaimo namų, kuriuose gyveno 70,5 proc. kaimo šeimų (Maldžiūnas, 1970).

Lietuvoje – iki Antrojo pasaulinio karo iš esmės buvusioje agrarinėje šalyje – ši sovietinė kaimo teritorijų „pertvarka“ socialiai buvo skausminga ir bent iki 1960–1970 metų dažnai prievartinė. Būta įvairių gyventojų išsikėlimo iš vienkiemių skatinimo būdų, vienas efektyviausių, derinantis „bizūno“ ir „meduolio“ metodą – asmeninio ūkio žemės ploto

apribojimas iki minimumo (plečiant kolūkio laukus, būdavo suariamos visos naudmenos aplink sodybą, praktiškai „iki langų“) ir nemažos piniginės kompensacijos išmokėjimas išsikėlimo iš sodybos atveju (piniginė išmoka būdavo apskaičiuojama pagal atskirą metodiką, įvertinant pastatus, vaismedžius ir kt.).

Dalis kaimo gyventojų, kurie nenorėjo būti prijungti prie kolūkinės sistemos, esant galimybei įsidarbino kitose ūkio šakose, pavyzdžiui – miškų ūkyje (jei sodyba patekdavo šalia valstybinių miškų), darbas kurioje leisdavo gyventi savo vieniemyje ir turėti savo reikmėms šiek tiek žemės. Kartu nereikėdavo gyventi bendro kolūkinio gyvenimo (kolūkiečiai galėjo turėti iki 0,6 ha žemės (Jepsen ir kt., 2015), o kaimo vietovėse gyvenantys miškų ūkio darbininkai asmeninėms reikmėms galėjo naudoti iki kelių hektarų aplink sodybą esančios žemės – dažnai tai buvo dalis tarpukariu turėtos asmeninės žemės.

Centrinių *kolchozų* gyvenviečių kūrimas taip pat buvo grindžiamas gyventojų gerovės kėlimu. Žiniasklaidoje vienieminis kaimas būdavo rodomas ir aprašomas tamsiomis spalvomis, kaip gūdžių, tamsių „buržuazinių“ laikų rudimentas. O naujasis „tarybinis“ kaimas visuomet būdavo rodomas su pompastika, kaip socialistinės valstybės pasiekimas, kuris leidžia kaimo žmogui geriau, „šviesiau“ gyventi (vienas iš tokių pavyzdžių: Želsvelės kronikos, 1970).

Laikotarpio pradžioje kolūkinių gyvenviečių pastatai mažai kuo skyrėsi nuo vieniemyje buvusio gyvenamojo pastato (kai kurie gyventojai juos tiesiog persikeldavo iš vieniemyje), tačiau sovietmečio pabaigoje centrinių kolūkio gyvenviečių gyvenamieji namai jau būdavo prijungti prie vandentiekio, įrengta nuotekų sistema, kitaip sakant – namai mažai kuo skyrėsi nuo miesto individualių gyvenamųjų pastatų.

Apskritai kalbėti apie gerovės kūrimą sovietinės Lietuvos kaime galime tik maždaug nuo XX a. 7 dešimtmečio pabaigos, kai žemės ūkyje buvo pasiektas prieškarinis lygis; tai rodo tiek mūsų skaičiavimai (iki XX a. 7 deš. vidurio gyventojų ūkių produkcija gyvulininkystėje sudarė apie 50 proc. ir daugiau visos produkcijos, t. y. gyventojai pagamindavo daugiau produkcijos nei *kolchozai* ir *sovchozai*), tiek kiti šaltiniai (Truska, 1995).

Vėlyvuju sovietmečiu (maždaug nuo 1970 m.) žmonių gerove vis dėlto buvo bandoma rūpintis: kaimo gyventojams būdavo suteikiamas gyvenamasis plotas, buvo plečiamos gyvenvietės, vyko gyvenamųjų namų statybos ir t. t.

Iš pradžių naujo tipo gyvenamosios vietovės – kolūkių ir tarybinių ūkių gyvenvietės – kurtos gana chaotiškai, vėliau jų kūrimas imtas derinti su bendru planavimu ir vieninga apgyvendinimo sistema. Apskritai reikia prisiminti, kad buvusioje SSRS teritorijos apgyvendinimą buvo bandoma griežtai reguliuoti – gyventojų migracijos kontroliuotos per žmonių prisiregistravimą, o gyvenviečių plėtra buvo tiesiogiai susieta su ūkio vystymu (gamybos teritoriniu išdėstymu; žmonės apgyvendinami ten, kur buvo darbo vietų) ir vykdoma pagal SSRS rajoniniame planavime populiarią „Vieningos apgyvendinimo sistemos“ koncepciją (Стульгинский, 1963; Maldžiūnas, 1970; Šešelgis, 1975). Europinėje SSRS dalyje, konkrečiai Lietuvos teritorijoje, buvo „auginami“ gamybiniai centrai – miestai, o kaimiškose teritorijose vyko aukščiau minėta gyvenviečių sistemos pertvarka: naikinami vieniemiai, jų gyventojai iškeliami į centines kolūkių gyvenvietes. Reikia pažymėti, kad Lietuvoje, lyginant su kitomis SSRS teritorijomis, minėta apgyvendinimo koncepcija buvo bene labiausiai išplėtotą ir nuosekliausiai įgyvendinama.

Būtent žemės ūkio gyvenviečių planavimas Lietuvoje sovietmečiu buvo svarbiausias – žemės ūkio kaimai sudarė 70–75 proc. Lietuvos kaimo gyvenviečių (Rupas, Vaitekūnas, 1980).

Visa šalies gyvenviečių sistema buvo pertvarkoma direktyviniais metodais planuojant įmonių plėtrą, gyventojų skaičių ir jų aptarnavimo įmonių plėtrą. Gyvenviečių vietos būdavo iš anksto numatomos rajoninio planavimo schemose, o pačios gyvenvietės kuriamos pagal išplanavimo projektus. Vienam kolūkiui ar tarybiniam ūkiui buvo numatoma viena centrinė ūkio gyvenvietė ir kelios pagalbinės gyvenvietės, kurios būdavo perplanuojamos ir pritaikomos kolchozinio ūkio tikslams (Lietuvos TSR..., 1974). Centrinę kolūkių gyvenviečių (kaimų) kūrimas taip pat turėjo savos specifikos – siekiant gyventojus atitolinti nuo religijos, dalis centrinių gyvenviečių buvo kuriamos naujose vietose arba dirbtinai išplečiamos mažų kaimelių, kuriuose nebuvo bažnyčios, vietose (nors už kelių kilometrų buvo didesnis bažnytkaimis, kuris būtų tikęs kolūkio centrui įkurti). Tačiau dėl gana tankaus bažnytkaimių tinklo Lietuvoje tai nebuvo labai dažni atvejai.

1 pav. Sovietmečiu statyti tipiniai surenkamų konstrukcijų (skydiniai) gyvenamieji namai Skirmantiškėje (Raseinių r. savivaldybė), 2014, E. Kriaučiūno nuotrauka

Fig. 1. *Typical dwelling houses (panels) built in the Soviet times in Skirmantiškė (Raseiniai municipality), 2014 (Photo E.Kriaučiūnas)*

Patys centrinių ūkių gyvenviečių kaimai, jei jie buvo įkurti istorinio bažnytkaimio ar miestelio vietoje, susidėdavo iš istorinio centro su bažnyčia, ją supančiais istoriniais pastatais, kur nors ne per toliausiai pastatytu ūkio administracijos pastatu ir kitais administraciniais ar gyventojams aptarnauti skirtais pastatais – mokykla, parduotuve, valgykla. Nuo centro buvo naujai tiesiamos „kolūkinės“ gatvės su sodybomis atkeltiems iš vienkienių gyventojams ir specialistams. Pats ūkinis centras, kuriame būdavo laikoma ir remontuojama žemės ūkio technika būdavo statomas gyvenvietės pakraštyje. Daugelyje gyvenviečių kurtos ir rekreacinės erdvės – įrengiami vandens telkiniai, sodinami parkai. Jei gyvenvietė buvo statoma naujoje vietoje, jos užstatymas buvo panašus, tik nebuvo istorinio centro. Visos centrinės ūkių gyvenvietės buvo plečiamos pagal specialiai parengtus planus (Vaitekūnas, 1989).

Centrinėje ūkio gyvenvietėje, priklausomai nuo jos dydžio, buvo nuo 100 iki kelių šimtų kolūkiečių sodybų. Pati kolūkiečio sodyba tokiame kaime užimdavo apie 0,15 ha plotą, o ją sudarė gyvenamasis namas, ūkinis pastatas, daržas ir sodas (be šios asmeninio ūkio

žemės, kolūkietis dar „gaudavo“ 60 arų žemės ūkio naudmenų, šią žemę žmonės dažnai tiesiog atiduodavo kolūkiui įdirbti ir už tai gaudavo atitinkamą kiekį grūdų pašarams). Dalis namų (senesnės statybos) buvo mediniai, dalis – mūriniai. 1949–1981 m. namus buvo leidžiama statyti tik iki 60 m² gyvenamojo ploto, vėliau plotas padidintas iki 90 m² (Galaunytė, 2016).

2 pav. Sovietmečiu statytas aštuonių butų namas Nemaitonių kaime (Kaišiadorių r. savivaldybė), 2014, E. Kriaučiūno nuotrauka

Fig. 2. Eight-apartment house in Nemaitoniai village (Kaišiadorys municipality) built in Soviet times. 2014 (Photo E.Kriaučiūnas)

Sovietmečio pabaigoje (nuo 1976 m.) itin išpopuliarėjo serijinės gamybos surenkamų konstrukcijų skydiniai namai (vadinamieji „alytnamiai“): buvo sukurta jų gamybos ir statybos infrastruktūra, pats namas statybvietyje surenkamas per 20–30 dienų, iš viso Lietuvoje iki 1992 metų buvo pastatyta 25 tūkst. tokių surenkamų namų (Žvinakevičiūtė, 2009).

Sovietmečio pabaigoje, taupant pinigus, imta kurti „miestietiška“ aplinką kaime – buvo statomi daugiabučiai namai, taip bandant priartinti kaimą ir miestą. Dabar jau galima teigti, kad šis bandymas buvo itin nesėkmingas: matome, kad būtent šiuose namuose ir kaimo gyvenvietėse, kuriose daug tokių pastatų, jie arba apleisti ir griūva, arba juose gyvena labai menkas pajamas turintys žmonės, dažnai – gyvenantys iš pašalpų, turintys problemų dėl alkoholio vartojimo. Šis bandymas jau ir sovietmečiu buvo nevykęs dėl to, kad dėl gana menkų kaimo gyventojų pajamų, norėdami papildomų finansų, žmonės vesdavo ir asmeninį ūkį, t. y. augindavo gyvulius, kuriuos turėjo kažkur laikyti. Prie kai kurių daugiabučių būdavo statomi ir sublokuoti ūkiniai pastatai, tačiau konkrečiai šeimai tekdavo gana nedidelis ūkinio pastato plotas, o gyvenant antrame ar trečiame daugiabučio aukšte vesti ūkį buvo nepatogu. Tad toks finansų taupymas iš esmės nepasiteisino.

Nors sovietinis ūkio vystymas valdžios kontroliuojamoje žiniasklaidoje buvo visaipliaupsinamas, o neigiami reiškiniai nuslepiami, kaimiškų teritorijų tuštėjimo socialiniai

klausimai, kad ir apkarpyti cenzūros, vis dėlto buvo keliami. Štai vienoje iš kino kronikos „Tarybų Lietuva“ serijų girdime tokius žodžius: „Vienodi tipiniai namai, išrikiuoti palei kelią kaip senovėj kareivinės. Jokios fantazijos išplanavime. O juk ateitis į tai pažiūrės kaip į mūsų dienų architektūrinį palikimą“ (Tarybų Lietuva..., 1968).

Sovietmečiu buvo viešai deklaruojamas siekis sulygtinti miesto ir kaimo gyventojų gyvenimo sąlygas (Aidukaitė et al., 2014). Žinoma tai buvo deklaracija, o realiai kolūkiečiai daugeliu atvejų buvo priversti gana sunkiai dirbti už gana menką atlygį, jei galima kalbėti apie jų geresnes gyvenimo sąlygas, tai labiau apie ekologines (gyvenimas gana švarioje kaimiškoje aplinkoje), apsirūpinimą maistu ir būsto plotą. Miestų gyventojų gyvenimo sąlygas taip pat siekta nuolat gerinti, bet tai labai sunkiai sekėsi dėl sovietinės sistemos ekonominės būklės – gyvenamojo fondo nuolat trūko. Tačiau miesto gyventojai dažniausiai gaudavo didesnius atlyginimus nei kaimo gyventojai, jiems taip pat praktiškai nereikėjo rūpintis asmeninio ūkio reikalais. Kaimo gyventojai – nesvarbu, kolūkiečiai ar tarnautojai – norėdami prisidurti pinigų praktiškai visi vertėsi asmeniniu ūkiu, t. y. laikydavo gyvulių, valstybei pridudavo primelžtą pieną, užaugintus galvijus. Tai iš esmės buvo antrasis darbas, leisdavęs papildyti pinigines, tačiau apsunkindavęs gyvenimą. Tokį asmeninį ūkį valstybė ribodavo, tačiau, kita vertus, tie ribojimai nebuvo labai atidžiai prižiūrimi, nes gyventojų asmeniniuose ūkiuose sukurta žemės ūkio produkcija (ypač gyvulininkystės) sudarė ženklia dalį sovietų Lietuvos žemės ūkio produkcijos. Kaip pavyzdį galime paminėti, kad sovietmečio pabaigoje privačiuose ūkiuose buvo pagaminama apie 38 proc. viso Lietuvoje pagaminamo pieno (Lietuvos statistikos metraštis 1989 metai, 1990).

Reikia pripažinti vieną svarbų faktą, kad sovietinės sistemos diegimas Lietuvoje sutapo su tam tikru ūkio ir gyvenimo lygio modernizacijos etapu (Jepsen ir kt., 2015). Žinoma ši modernizacija pagal daugumą rodiklių atsiliko nuo modernizacijos vykusios Vakarų Europoje, tačiau gyvenimo lygis ir kokybė šiek tiek gerėjo. Kalbant apie kaimiškas teritorijas – atsirado daug galingos (nors labai neekonomiškos) žemės ūkio technikos, buvo statomos gyvenvietės, žemės ūkio kompleksai ir t. t. Tas sovietinės sistemos diegimas ir kartu vykusi modernizacija (pramonės plėtra ir kt.) net dabartiniu metu nėra iki galo suvokti ir, tiesą sakant, dažnai trukdo objektyviai vertinti sovietmetį. Viešojoje erdvėje dar galima sutikti priekaištų, kad Lietuvai atkūrus nepriklausomybę buvo sugriauta viskas, kas buvo kurta sovietmečiu. Dažnai pamirštama, kad sovietmečio ūkio plėtra buvo neišvengiama, taip pat pamirštama, kad ši plėtra buvo griozdiška, neefektyvi: ikikarinis žemės ūkio produktų gamybos lygis buvo pasiektas tik 7 dešimtmečio viduryje (Truska, 1995), o sovietinė ūkio plėtra gerokai atsiliko nuo ūkio plėtos tose valstybėse, kuriose nebuvo sovietinio režimo.

Galima kelti klausimą: ar lėtesnė nei Vakarų Europoje ūkio plėtra galėjo užtikrinti sovietiniams žmonės neblogesnę ar net geresnę jų gerovę? Net jei tarsime, kad subjektyvi gerovė mažai siejasi su objektyviaja, reikia pripažinti, kad atsakymas į šį klausimą turi būti neigiamas. Kitaip tektų pripažinti, kad nelaisvas žmogus gali būti laimingesnis už laisvą. Galbūt pavieniais atvejais tai ir įmanoma, bet kalbant apie visuomenę – tai nesąmonė.

Sovietmečio pabaigos kaimo „portretas“

Dėl visos sovietmečiu vykdytos pertvarkos laikotarpio pabaigoje Lietuvoje buvo 737 kolūkiai ir 282 tarybiniai ūkiai (Žemės kadastras, 1989), visos žemės ūkio įmonės administravo apie 70 proc. visos Lietuvos teritorijos. Šiuose ūkiuose sovietmečio pabaigoje

Lietuvoje buvo 1086 centrinės ūkių gyvenvietės (beveik pusė jų turėjo ir apylinkių centro funkcijas) ir 1132 pagalbinės gyvenvietės (tarp jų ir buvusios centrinės, pagalbinėmis tapusios po ūkių stambinimo).

Administracinis valdymas sovietmečiu buvo organizuotas rajonais, tad galime bendrais bruožais apžvelgti, kaip atrodė vidutinis kaimiškas (nutolęs nuo didžiųjų miestų) administracinis rajonas. Jame sovietmečio pabaigoje gyveno vidutiniškai 30–50 tūkst. gyventojų, o maždaug pusė jų buvo kaimiškose teritorijose. Priklausomai nuo regiono 40–80 proc. viso ploto užėmė žemės ūkio naudmenos, kurios buvo naudojamos kolūkių ir tarybinių ūkių. Gyvenviečių sistemą sudarė rajono centras, kuriame gyveno vidutiniškai 10–20 tūkst. gyventojų (kartais mažiau); keli maži miesteliai, turintys 1–3 tūkst. gyventojų, ir keli šimtai (skaičius priklausė nuo regiono) kaimo gyvenviečių, kurios taip pat turėjo tam tikrą hierarchiją. Iš esmės visa kaimiška teritorija buvo padalyta kolūkiams ir tarybiniams ūkiams, kurių rajone būdavo 10–20. Kiekvienas ūkis turėjo centrinę gyvenvietę, kurioje gyvendavo vidutiniškai 500–1000 gyventojų ir vieną ar kelias pagalbines (100–200 gyventojų) gyvenvietes. Likusiose teritorijose buvo išsibarstę maži kaimai ir vienkiemiai, kurių nebuvo spėta sunaikinti (bet jų kiekvienais metais mažėjo).

Be žemės ūkio darbuotojų gyvenviečių, buvo keletas ar keliolika miškų ūkio darbuotojų gyvenviečių, taip pat galėjo būti specifinėms pramonės įmonėms priklausančių gyvenviečių (dažniausiai tai buvo su naudingais ištekliais susietų įmonių – durpynų, žvyro ar kitų iškasenų karjerų ir su jais susijusių apdirbimo įmonių darbuotojų gyvenvietės, kurių raida tiesiogiai priklausė nuo įmonės veiklos).

Dauguma kaimo gyventojų buvo susieti su kolūkais ar tarybiniais ūkiais. 1989 metais žemės ir miškų ūkyje Lietuvoje dirbo 18,4 proc. visų dirbančiųjų ir 56 proc. kaimo dirbančiųjų (1989 metų..., 1991, b).

Sovietmečio pabaigoje Lietuvos kaime apie 50 proc. gyventojų buvo darbingo amžiaus, jaunesni nei darbingo amžiaus sudarė 23,3 proc. (0–14 metų amžiaus – 21,9 proc.), pensinio amžiaus – 26,3 proc. (1989 metų..., 1991, a). Anuomet į pensiją išeidavo anksčiau: moterys – nuo 55 metų, vyrai – nuo 60 metų amžiaus, o kai kuriais atvejais dar anksčiau, tad skaičiuojant pagal dabar priimtą skaičiavimą (65 ir vyresni) vyresniųjų gyventojų dalis buvo gerokai mažesnė.

Praktiškai kiekvienoje centrinėje ūkio gyvenvietėje buvo aštuonmetė (kartais, bet tik didesnėse gyvenvietėse – vidurinė) mokykla. Jas baigęs jaunimas dažniausiai išvykdavo mokytis į profesines arba aukštąsias mokyklas. Jei mokydavosi su žemės ūkiu susijusių profesijų, dažniausiai grįždavo dirbti į tą patį ūkį. Sukūrusios šeimas poros įsikurdavo vieno iš sutuoktinių gimtajame kaime. Baigusieji auštąsias mokyklas specialistai, priklausomai nuo anuomet taikytos specialistų paskirstymo praktikos, galėjo gauti privalomą paskyrimą dirbti į bet kurį Lietuvos ūkį.

Išvykęs mokytis specialybių, nesusijusių su kaimu (žemės ūkiu, miškų ūkiu), jaunimas į kaimo gyvenvietę dažniausiai nebegrįždavo, o kurdavosi mieste. Toks jaunimo išvykimas iš kaimo neramino anuometinę valdžią, tačiau net ir planinės ekonomikos laikais šis procesas buvo sunkiai valdomas. Priemiestinės kaimo gyvenvietės neplanuotai išaugdavo, o periferijoje suplanuotose centrinėse gyvenvietėse gyventojų mažėjo (Rupas, Vaitekūnas, 1980).

Dėl sovietinės pertvarkos 1951–1990 metais Lietuvoje iš kaimo išvyko beveik milijonas gyventojų, o natūralus prieaugis kompensavo tik 37 proc. išvykusių žmonių skaičiaus (Stanaitis, 2010).

Pagrindiniai kaimiškų vietovių transformacijos procesai po 1990 metų

Ekonominės sistemos transformacija ir jos poveikis kaimiškoms teritorijoms

Po 1990 metų visas aukščiau aprašytas sovietinio kaimo kompleksas atsidūrė kitoje ekonominių sąlygų terpėje. Išsilaisvinimas iš socialistinio ūkio sistemos pirmiausia sukėlė visa apimančią ūkio griūtį: nutrūko buvę ekonominiai ryšiai, bankrutavo gamyklos, žmonės neteko santaupų ir kt. Pasekmės konkrečių žmonių gyvenimo sąlygoms ir šalių ekonomikoms buvo katastrofiškos. Daugeliu atvejų atsikūrusių valstybių ūkis buvo pradėtas kurti iš naujo. Ir šį naujojo ūkio kūrimą skatino bendras ir stiprus iš totalitarinės sistemos išsilaisvinusių žmonių tikėjimas, kad per kelerius metus bus pasiekti vakarietiško gyvenimo standartai. Tik vėliau buvo suprasta, kad procesas užsitęs, o Vakarų Europos šalių ekonominio pragyvenimo lygio siekiama iki šiol.

Dėl sovietinio ūkio griūties Lietuvoje labiausiai paveikti ūkio sektoriai buvo pramonė ir žemės ūkis. Pramonės įmonių užsidarymas buvo aktualesnis miesto gyventojams, o kalbant apie kaimiškas vietas svarbiausi buvo pokyčiai žemės ūkio sektoriuje. Kaimo teritorijas veikė visas kompleksas veiksnių: žlugo kolūkinė sistema, užsidarė daugelis miesteliuose veikusių pramonės įmonių, nebeliko privalomo įdarbinimo, taigi žmonės, ieškodami lėšų pragyventi, patys privalėjo prisitaikyti prie pokyčių. Prasidėjo gyventojų teritorinis persigrupavimas ir vienas iš svarbiausių jį (o kartu ir kaimiškų teritorijų depopuliaciją) lėmusių veiksnių – darbo vietų teritorinio išsidėstymo pokyčiai.

Visi šie pokyčiai turėjo lemiamos įtakos kaimiškų teritorijų gyventojų sprendimams, dėl kurių savo ruožtu keitėsi tiek gyventojų skaičius, tiek ir gyvenviečių sistema.

Po nepriklausomybės atkūrimo keletą metų (maždaug iki 1995–1996 metų) kaimiškose vietovėse vyko gana chaotiška kaita, kai dalis miesto gyventojų, atgavę tėvų ar senelių žemę, kėlėsi į kaimus, kaimo gyventojai ėmėsi savarankiškai ūkininkauti, todėl tiek kaimo gyventojų skaičius, tiek užimtųjų žemės ūkyje skaičius buvo kiek išaugęs (1995 m. užimtųjų žemės ūkyje buvo apie 390 tūkst., kas sudarė apie 23,7 proc. visų užimtųjų). Vėliau užimtumas dėl per smulkių nerentabilių ūkių ir kitų priežasčių ėmė mažėti (Lietuvos statistikos..., 2018).

Pastaraisiais metais (2017 m. duomenys) užimtųjų skaičius tradicinėse kaimui veiklose – žemės, miškų ūkyje ir žuvininkystėje sudaro 105,5 tūkst., arba apie 7,8 proc. visų užimtų gyventojų, ir atitinkamai 89 tūkst., arba 22,6 proc. užimtų kaimo gyventojų (Lietuvos statistikos..., 2018). Užimtųjų skaičius šiose veiklose, lyginant su 1990 metais, sumažėjo apie 250 tūkst., arba daugiau kaip tris kartus. Pabrėžtina tai, kad maždaug 250 tūkst. sumažėjo ir kaimo gyventojų skaičius. Šis sutapimas, be abejo, nerodo tiesioginės priklausomybės nusakančios, kad iš kaimo ir išvyko tik tie žmonės, kurie neteko darbo, – procesas sudėtingesnis, tačiau, žinant šiuos skaičius, viena iš svarbiausių kaimo teritorijų depopuliacijos priežasčių akivaizdi – tai darbo vietų kaimo vietovėje stoka. Užimtųjų skaičius žemės, miškų ūkyje ir žuvininkystėje dabar tesudaro apie 27 proc. buvusio užimtųjų skaičiaus.

Būtina pastebėti, kad Lietuvoje užimtumas žemės ūkyje dažnai teikia tik papildomas pajamas, o nemažai daliai žemės ūkyje užimtų gyventojų žemės ūkis nėra pagrindinis pajamų šaltinis. Mūsų ankstesniais skaičiavimais (Kriaučiūnas ir kt., 2014), per dešimtmetį tarp gyventojų surašymų (2001–2011 m.) gyventojų, gaunančių pagrindines pajamas iš žemės ūkio, skaičius Lietuvoje sumažėjo nuo 97,1 tūkst. iki 37,9 tūkst., arba daugiau kaip 2,5 karto.

Kaimo gyventojų, gaunančių pagrindines pajamas iš žemės ūkio, skaičius Lietuvoje 2001 m. buvo 92,9 tūkst. (8,1 proc. kaimo gyventojų), o 2011 m. – 35,4 tūkst. (3,5 proc. kaimo gyventojų) (Lietuvos statistikos departamentas, 2013). Taigi 2011 metais pagrindines pajamas iš žemės ūkio gavo tik apie trečdali užimtųjų žemės, miškų ūkyje ir žuvininkystėje (Lietuvos statistikos..., 2013, 2018).

Sumažėjus darbo vietų žemės ūkyje, jame dirbę gyventojai, taip pat į darbo rinką įsiliejantis jaunimas, siekdami gerovės ir iš esmės neturėdami pasirinkimo, privalėjo darbo ieškoti kitose teritorijose. Dėl tokios bent minimalias pajamas užtikrinančių darbo vietų mažėjimo tendencijos didžioji dalis gyventojų privalėjo arba išvykti iš savo gyvenamosios vietos, arba kasdien (ar kas savaitę, grįžtant namo savaitgaliais) vykti į darbą kitose teritorijose (didžiuosiuose miestuose arba užsienyje). Naujesnių duomenų nėra, tačiau, remiantis 2011 m. gyventojų surašymo duomenimis, tik 47,7 proc. Lietuvos kaimo užimtųjų gyventojų dirbo toje pačioje gyvenvietėje, kurioje gyveno, 50 proc. kaimo gyventojų dirbo kitoje Lietuvos vietovėje, o 2,2 proc. kaimo užimtųjų deklaravo, kad dirba užsienyje (Lietuvos statistikos..., 2013).

Minėjome, kad nors kaime gyvena apie trečdalis Lietuvos gyventojų, tačiau bedarbių dalis sudaro beveik pusę Lietuvoje esančių bedarbių (2017 metais – 47,3 proc.), o nedarbo lygis pastaraisiais metais maždaug dvigubai lenkia nedarbo lygį mieste. 2017 metais nedarbo lygis mieste buvo 5,4 proc., kaime – 11,0 proc. (Lietuvos statistikos..., 2018). Taip pat atkreiptinas dėmesys į tai, kad skirtumas tarp miesto ir kaimo nedarbą apibūdinančių rodiklių visą XXI amžių didėjo, ypač jis išaugo po 2008 metų ekonominės krizės. Kitaip sakant, ši krizė atvėrė ir išryškino skirtumą tarp miesto ir kaimo, ir tai yra neraminanti žinia. Turint omeny, kad kaimo vietovėse vyksta ir gyventojų segregacija – „mažiausiai sėkmingus“ regionus palieka „sėkmingiausi“ jų gyventojai, o kaimiškuose, sparčiai gyventojų netekančiuose regionuose daugėja vyresnio amžiaus ir žemesnio socialinio statuso gyventojų koncentracija (Ubarevičienė, van Ham, 2017), belieka konstatuoti, kad ši raidos kryptis dėl didesnio vyresniųjų gyventojų mirtingumo ir socialinio atokių vietovių nepatrauklumo ir toliau didins depopuliacijos tempus, tuo pačiu didins kaimo socialinės bei demografinės būklės atotrūkį nuo miesto.

Kaimo gyventojų skaičiaus ir gyvenviečių tinklo kaita

Minėti ekonominių sąlygų pokyčiai vertė kaimo žmones ieškoti pragyvenimo šaltinių kitose vietovėse: miestuose arba užsienyje, suintensyvėjo emigracija iš kaimo vietovių ir tai sąlygojo intensyvią depopuliaciją. Reikia taip pat pažymėti, jog taip sutapo, kad prie suintensyvėjusios emigracijos iš kaimo vietovių prisidėjo ir neigiami demografinės raidos veiksniai, kurie ryškėjo jau sovietmečiu: mažėjantis gimstamumas ir didėjantis mirtingumas lėmė tai, kad natūrali gyventojų kaita apie 1994 metus tapo neigiama (Lietuvos statistikos..., 2018).

1990–2018 metais bendras Lietuvos gyventojų skaičius sumažėjo apie 900 tūkst. nuo 3,7 mln. iki 2,81 mln. (apie 24 proc.). Kaimo gyventojų sumažėjo nuo 1,18 mln. iki 0,92 mln. (apie 22 proc.). Nors bendras kaimo gyventojų skaičiaus mažėjimas nebuvo toks intensyvus kaip miestuose, kur gyventojų sumažėjo apie 25 proc., tačiau dalį gyventojų skaičiaus miestuose sudarė į priemiesčio kaimus išsikėlę miestų gyventojai. Mūsų skaičiavimais, realios gyventojų skaičiaus kaitos tendencijos, atsižvelgus į priemiesčių plėtrą, yra kitokios – kaimo gyventojų skaičius mažėja intensyviau nei miestų. Lietuvoje priemiesčiuose gyvenančių žmonių galėtų būti 250–300 tūkst., arba apie 30 proc. dabartinių kaimo gyventojų. Didžiųjų miestų priemiestinėse teritorijose gyventojų skaičius auga, mažesniųjų miestų – auga arba lieka

maždaug stabilus, o daugumoje periferinių kaimo vietovių gyventojų sparčiai mažėja. Tad realiai pastaraisiais metais kasmet didėja ta „kaimo“ gyventojų dalis, kurie gyvena priemiesčiuose ir su kaimu neturi nieko bendra. O toje kaimiškų vietovių dalyje, kurią ir priimta vadinti „kaimu“, gyventojų skaičius intensyviai mažėja.

Svarbiausias veiksnys, lėmęs pastarųjų metų kaimo gyvenviečių raidą, buvo centro–periferijos veiksnys, priklausomai nuo kurio, konkrečios lokalsios teritorijos raidą lemia jos padėtis miestų sistemos atžvilgiu. Kaimo gyvenvietės priemiesčiuose transformuojasi į miestiečių gyvenamas teritorijas – jose kuriasi jaunos šeimos, todėl šiose teritorijose gyventojų daugėja. Rekreacinėse teritorijose esančios kaimo gyvenvietės transformuojasi į rekreacines gyvenvietes, kuriose gyvenama ir poilsiaujama sezono metu, tačiau bendras gyventojų skaičius mažėja. Šių teritorijų raida yra specifinė, dažnai jos – retai gyvenamos, patiriančios didelį demografinį nuosmukį, tačiau vasaros sezono metu gyventojų skaičius išauga kelis kartus, bet šie žmonės statistiškai nėra fiksuojami (Kriaučiūnas, Krupickaitė ir kt., 2014).

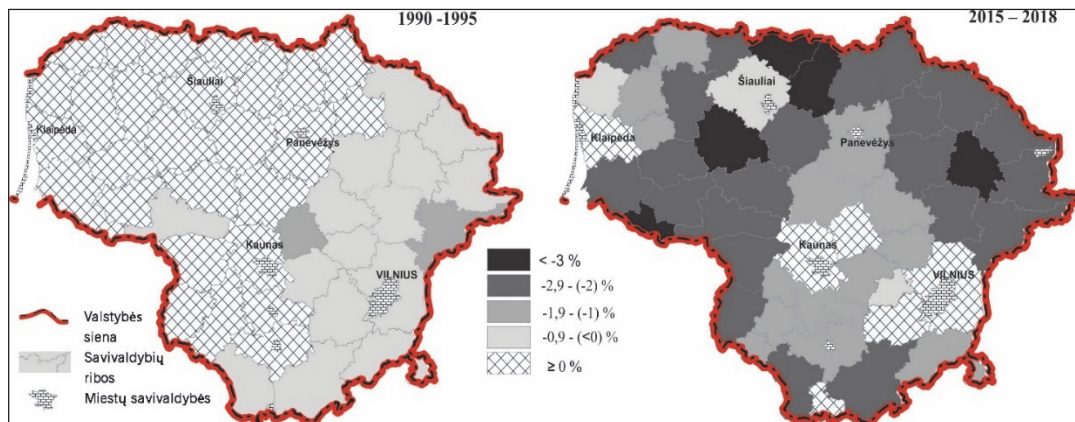
Gyventojų skaičius sparčiausiai mažėjo ir mažėja ekonomiškai silpnesniuose, dažnai nuo žemės ūkio priklausomuose ir nuo didžiųjų miestų nutolusiuose regionuose. Nuošaliose teritorijose dėl jaunimo emigracijos į užsienį ir išvykimo į didžiuosius šalies miestus mažėja gimstamumas, didėja pagyvenusių žmonių dalis (Daugirdas ir kt., 2013). Ypač tai pasakytina apie šiaurės rytų Lietuvą, kur kaimiškų vietovių depopuliacija, kaip aukščiau minėta, trunka jau mažiausiai 60 metų.

Tad dėl minėtos teritoriškai netolygios darbo vietų pasiskirstymo kaitos regioninės kaimo gyventojų skaičiaus kaitos tendencijos taip pat buvo labai netolygios ir iš esmės priklausė nuo centro–periferijos veiksnio. Didžiųjų miestų aplinkoje gyventojų skaičius augo, o kai kuriose periferinėse savivaldybėse – Akmenės, Joniškio, Biržų, Rokiškio, Ignalinos, Zarasų – bendras kaimo gyventojų skaičius sumažėjo iki 40 proc. ir daugiau (Lietuvos statistikos..., 2018). Kiekvienoje savivaldybėje artimiausioje savivaldybės centro aplinkoje vyko ir vyksta (kartais minimalūs) priemiestėjimo procesai, ir kaimo gyventojų skaičius, jei ir mažėja, tai ne taip intensyviai kaip atokesnėse savivaldybių vietose. Tad minimas apie 40 proc. sumažėjimas nurodo tik bendrą savivaldybės kaimo gyventojų skaičiaus kaitos rodiklį, tačiau mažesnių atokesnių kaimo gyvenviečių gyventojų skaičius mažėjo 50 proc. ir daugiau. Tai rodo tiek statistiniai duomenys (Lietuvos statistikos..., 2018): mažesnių periferijoje esančių miestų – Dusetų, Obelių, Troškūnų, Vabalninko, Žagarės – gyventojų skaičius nuo 1990 metų sumažėjo apie 50 proc. ir daugiau, tiek ir mūsų tyrimai.

Teritorinius šalies demografinės raidos po 1990 metų netolygumus taip pat išryškina kaimo gyventojų skaičiaus kaita savivaldybėse, analizuojant gyventojų vidutinį metinį pokytį (proc.) atskirais periodais (3 pav.). Matome, kad gyventojų skaičiaus mažėjimo tempai daugelyje kaimiškų teritorijų intensyvėja. Jei 1990–1995 metais didžiojoje dalyje savivaldybių kaimo gyventojų nors ir nežymiai, bet augo, tai 2015–2018 metais gyventojų skaičius augo tik priemiesčių teritorijose, o daugumoje periferinių savivaldybių metinis kaimo gyventojų mažėjimas viršijo 2 proc., o Akmenės, Pakruojo, Pagėgių, Utenos savivaldybių teritorijose jis buvo didesnis nei 3 proc.

Paminėtina ir tai, kad jei ankstesniais metais didžiausiais depopuliacijos tempais pasižymėjo šiaurės rytų Lietuva, tai pastaraisiais metais šios neigiamos gyventojų skaičiaus kaitos tendencijos „plinta“ į vakarus, ypač intensyviais kaimo vietovių depopuliacijos tempais pasižymi Šiaulių ir Tauragės apskričių savivaldybės. Ankstesni tyrimai taip pat parodė,

kad depopuliaciją šiaurės rytų Lietuvoje pastaraisiais metais lėmė neigiama natūrali kaita, o vakarų Lietuvoje – emigracija (Daugirdas ir kt., 2013; Kuliešis, Pareigienė, 2011). Galime prognozuoti tolesnę emigraciją iš vakarų Lietuvos kaimiškų teritorijų dėl darbo vietų trūkumo tiek regiono kaimiškose teritorijose, tiek ir savivaldybių centruose. Todėl kaimiškų teritorijų depopuliacijos didėjimas prognozuotinas ir vakarų Lietuvoje, kuri iki šiol pasižymėjo santykinai mažesniais depopuliacijos tempais.

3 pav. Kaimo gyventojų skaičiaus vidutinis metinis pokytis (proc.) 1990–1995 ir 2015–2018 metais, sudaryta autoriaus pagal Statistikos departamento duomenis

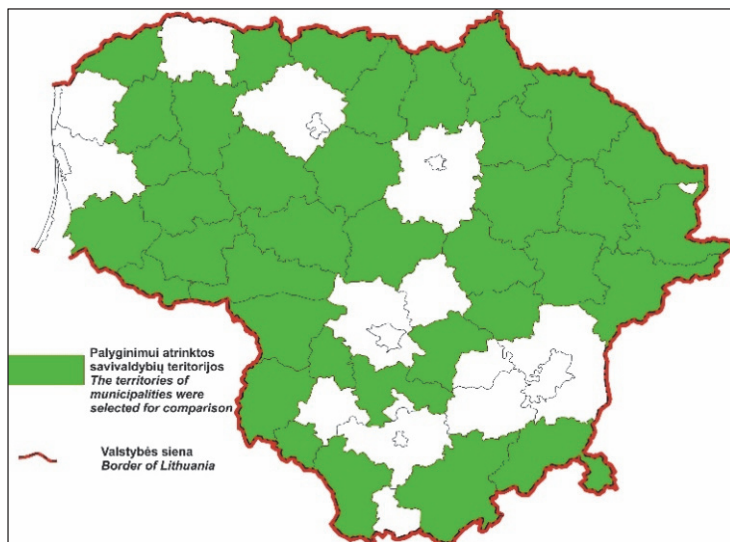
Fig. 3. Average annual change of rural population (%) in 1990-1995 and 2015-2018 years (according to the data of Statistics Lithuania)

Taip pat reikia pažymėti, kad jei bendrą Lietuvos gyventojų skaičiaus mažėjimą lemia neigiama natūrali kaita ir emigracija, tai regioninių skirtumų didėjimą apsprendžia vidinė gyventojų migracija. Ją reiktų vertinti iš esmės kaip teigiamą reiškinį, padedantį subalansuoti teritorinius darbo jėgos paklausos skirtumus. Kita vertus, akivaizdžios ir šio reiškinio neigiamos pasekmės, kai dėl gyventojų mažėjimo nyksta socialinė infrastruktūra ar pasireiškia darbo jėgos trūkumas, dar labiau skatinantys depopuliacijos problemas.

Be to, reikia paminėti, kad svarbiausius erdvinius pokyčius lemiantys emigracijos ir vidinės migracijos reiškiniai yra tiesiogiai nulemti gyventojų gerovės paieškų. Kitaip sakant, gyventojų gerovės paieškos yra vienas svarbiausių veiksnių, keičiančių Lietuvos kaimiškąs teritorijas.

Kai kurie dabartinių kaimiškų savivaldybių bruožai

Aukščiau bendrais bruožais buvo aprašytas vidutinis sovietmečio pabaigos kaimiško administracinio rajono „portretas“. Dėl per nepriklausomybės laikotarpį įvykusių ekonominių priežasčių ir migracijos nulemtų demografinių bei socialinių pokyčių kaimiškos teritorijos gana stipriai pasikeitė. Šiame skyrelyje bendrais bruožais įvertinsime įvykusių pokyčius ir glaustai aprašysime „vidutinę“ kaimišką savivaldybę. Tam tikslui, atsižvelgiant į geografinę padėtį didžiųjų miestų atžvilgiu, gyventojų skaičiaus kaitos tendencijas, miesto–kaimo gyventojų santykį buvo atrinktos 37 Lietuvos savivaldybės ir palyginti jų 1990 ir 2018 metų rodikliai (1 lentelė). Bendrai atrinktos savivaldybės užima beveik 2/3 Lietuvos teritorijos (4 pav.).

4 pav. Palyginimui atrinktos Lietuvos savivaldybių teritorijos

Fig. 4. The territories of Lithuanian municipalities were selected for comparison

Pirmiausia dėl depopuliacijos sumažėjo gyventojų skaičius daugumoje gyvenviečių: tiek administracinių rajonų centruose, tiek ir kaimiškose teritorijose. Bendras gyventojų skaičiaus sumažėjimas atrinktose savivaldybėse siekė trečdalį, -33 proc. Kaimo gyventojų skaičius atrinktose savivaldybėse sumažėjo panašiai -33,8 proc. Prieš tai minėjome, kad bendras kaimo gyventojų skaičius Lietuvoje analizuojamu laikotarpiu sumažėjo 22 proc. Tad matome, kad, atmetus priemiestines teritorijas, didžiojoje Lietuvos teritorijos dalyje kaimo gyventojų mažėja gerokai intensyviau nei pateikiama bendrojoje Lietuvos kaimą apibūdinančioje statistikoje.

Jei sovietmečio pabaigoje administraciniame rajone vidutiniškai gyveno 30–50 tūkst. gyventojų, tai dabartiniu metu – 15–35 tūkst., rajono centre gyveno vidutiniškai 10–20 tūkst. gyventojų (kartais mažiau), tai dabartiniu metu atrinktų savivaldybių centrų gyventojų skaičiaus vidurkis nesiekia 10 tūkst. Vidutiniškai vienoje iš atrinktų savivaldybių 1990 metais gyveno per 37 tūkst. gyventojų, o 2018 metais – apie 25 tūkst. gyventojų; kaimo gyventojų skaičius buvo apie 21 tūkst., dabartiniu metu jis yra apie 14 tūkst. Atitinkamai sumažėjo ir mažųjų miestelių gyventojų skaičius. Miesto ir kaimo gyventojų santykis praktiškai nesikeičia – kaimuose gyvena apie pusę ir kiek daugiau kaimiškų savivaldybių gyventojų, tačiau net ir šalia nedidelių savivaldybių centrų stebimas priemiestėjimo reiškinys, tad kaimo gyventojų skaičius, santykinai išlikdamas panašus (mažėjantis panašiais tempais kaip ir miestų gyventojų skaičius), vis dėlto pačiose kaimiškose teritorijose persiskirsto priklausomai nuo geografinės ašies savivaldybės centras – periferija. Buvusių centrinių ūkių gyventojų skaičius mažėja taip pat priklausomai nuo geografinės padėties ir regiono (vakarų Lietuvoje padėtis stabilesnė) padėties. Kai kurios mažos kaimo gyvenvietės apskritai išnyko (Kriaučiūnas ir kt., 2014).

Sovietmečio pabaigoje Lietuvos kaime apie 50 proc. gyventojų buvo darbingo amžiaus, jaunesni nei darbingo amžiaus sudarė 23,3 proc. (0–14 metų amžiaus – 21,9 proc.), pensinio amžiaus – 26,3 proc.

Dabartiniu metu 0–14 metų jaunimas Lietuvos kaime sudaro 14,4 proc. gyventojų, o 65+ amžiaus grupės – 19,6 proc. kaimo gyventojų (norint palyginti, kaip kaime padidėjo tos amžiaus grupės, kuri sovietmečiu buvo pensinė, tai dabartiniu metu (2016 m. duomenys) Lietuvos kaime yra 31,5 proc. tokių gyventojų; kai kuriose seniūnijose – iki 40 proc.). Tad jaunimo dalis kaimiškose vietovėse sumažėjo, o vyresniojo amžiaus gyventojų dalis padidėjo (nors dėl padidinto pensinio amžiaus, pensininkų dalis sumažėjo). Bet darbingo amžiaus gyventojų dalis kaime padidėjo ir siekia apie 66 proc. (apie 56 proc. pagal sovietinį skaičiavimą).

1 lentelė. Kai kurie gyventojų skaičiaus ir užimtumo kaitos palyginamieji 37 Lietuvos kaimiškų savivaldybių rodikliai, sudaryta autoriaus pagal Statistikos departamento duomenis

Table 1. Some comparable indicators of 37 Lithuanian rural municipalities (according to the data of Statistics Lithuania)

Rodiklis <i>Indicator</i>	1990 m. <i>1990 year</i>	Dalis Lietuvoje, % <i>Part in Lithuania, %</i>	2018 m. <i>2018 year</i>	Dalis Lietuvoje % <i>Part in Lithuania, %</i>	Pokytis 1990-2018 <i>Change in 1990-2018</i>	
Gyventojų skaičius. <i>Population</i>	1392,6 tūkst., <i>thous.</i>	37,7	930,9 tūkst., <i>thous.</i>	33,1	- 461,7 tūkst., <i>thous.</i>	-33%
Miesto gyventojų skaičius. <i>Population in urban areas</i>	606 tūkst., <i>thous.</i>	54	409,9 tūkst., <i>thous.</i>	21,8	- 196,1 tūkst., <i>thous.</i>	-32,4%
Kaimo gyventojų skaičius. <i>Population in rural areas</i>	786,6 tūkst., <i>thous.</i>	66,6	521,0 tūkst., <i>thous.</i>	56,4	-265,6 tūkst., <i>thous.</i>	-33,8%
Kaimo gyventojų dalis savivaldybėje. <i>Part of rural population</i>	56,5 %	-	56%	-	-	
Vidutinis gyventojų skaičius savivaldybės teritorijoje. <i>Average population in the municipality</i>	37,6 tūkst., <i>thous.</i>	-	25,2 tūkst., <i>thous.</i>	-	-12,4 tūkst., <i>thous.</i>	-33%
Vidutinis kaimo gyventojų skaičius savivaldybėje. <i>Average number of rural residents in the municipality.</i>	21,3 tūkst., <i>thous.</i>	-	14,1 tūkst., <i>thous.</i>	-	-7,2 tūkst., <i>thous.</i>	-33,8%
Vidutinis gyventojų skaičius savivaldybės centro mieste. <i>Average population in the municipality center.</i>	13,8 tūkst., <i>thous.</i>	-	9,6 tūkst., <i>thous.</i>	-	-4,2 tūkst., <i>thous.</i>	-30,4%
Užimti gyventojai. <i>Employed persons.</i>	471,3 (2000 metų duomenys; 2000 year data)	33,7 (2000 metų duomenys; 2000 year data)	398,3 tūkst., <i>thous.</i>	29,4	-73 tūkst. (Pokytis 2000-2018 m.; Change in 2000-2018)	-15,5% (Pokytis 2000-2018 m., Change in 2000-2018)

Minėta, kad sovietmečiu dauguma kaimo gyventojų buvo susieti su žemės ūkiu (kolūkais ar tarybiniais ūkiais). 1989 metais žemės ir miškų ūkyje Lietuvoje dirbo 18,4 proc. visų dirbančiųjų ir 56 proc. kaimo dirbančiųjų (1989 metų..., 1991, b). Dabartiniu metu užimtieji žemės, miškų ūkyje ir žuvininkystėje sudaro 105,5 tūkst., arba apie 7,8 proc. visų užimtų gyventojų, ir atitinkamai 89 tūkst., arba 22,6 proc. užimtų kaimo gyventojų (Lietuvos statistikos..., 2018). Minėjome, kad pagrindines pajamas (2011 m. duomenys) iš žemės ūkio

gavo tik apie trečdalį užimtųjų žemės, miškų ūkyje ir žuvininkystėje (Lietuvos statistikos..., 2013, 2018). Taip pat svarbu tai, kad apie pusę kaimo gyventojų dirba ne savo gyvenamojoje vietovėje. Tad užimtumo požiūriu Lietuvos kaimiškos teritorijos yra esmingai pasikeitusios, ir galime teigti, kad kaimiškos teritorijos nebėra žemės ūkyje dirbančių žmonių darbo ir gyvenamoji vieta. Matome, kad su žemės ūkiu susijusi tik nedidelė dalis kaimo gyventojų.

Pagal vyraujančias tendencijas, vis daugiau kaimo gyventojų darbo ryšiais yra susiję su miestais. Šioms tendencijos tęsiantis, tikėtina, kad artimiausiais dešimtmečiais kaimo vietovėse pajamas užsitikrinantys žmonės jose sudarys absoliučią mažumą, o kaimo vietovės taps mieste dirbančių žmonių gyvenamąja ir poilsio vieta.

Apibendrinimas

Apibendrinami Lietuvos kaimiškų teritorijų apgyvenimo raidą susiduriame su gana nepalankiu faktu, kad per pastarąjį šimtmetį besikeičiančios politinės ir ekonominės sąlygos nuolat iš pagrindų sugriaudavo keletą dešimtmečių kurtą gerovę. Be to, išoriniai, nuo paties žmogaus nepriklausantys ir jam nepavaldūs veiksniai – ekonominės krizės, politinės sąlygos (sovietmečiu) – buvo tie iššūkiai, su kuriais, kurdamas savo gerovę, žmogus turėjo nuolat kovoti, spręsti iškilusias, gerovei kurti trukdančias problemas. Iš esmės nebūta ilgesnio laikotarpio, per kurį žmogus būtų galėjęs susikurti stabilią gerovę sau, perdavęs ją vaikams ir t. t. Lietuvoje praktiškai nerasime šimtmetį nuosekliai kurto ir iš kartos į kartą pereinančio ūkio – tam istorinės sąlygos buvo itin nepalankios. Tokio nestabilumo pasekmė – ilgas dešimtmečius trunkanti perteklinės darbo jėgos emigracija iš kaimo vietovių.

Tarpukariu naujakuriamis išdalijus žemę, daugelis gyventojų manė pagaliau susikursiantys savo gerovę, tačiau dėl kintančios ekonominės tikrovės, ypač 1929–1933 metų ekonominės krizės, dauguma kaimo gyventojų (valstiečių) vertėsi gana sunkiai. Antrasis pasaulinis karas ir kolektyvizacijos pradžia iš esmės sugriovė Lietuvos ūkį, kartu į kaimiškas teritorijas „atnešdamas“ naują lietuvių valstiečiui sunkiai suvokiamą tvarką, prie kurios prisitaikyti jie privalėjo, tačiau patiems kurti gerovę kaime buvo praktiškai neįmanoma. Jei ir galime kalbėti apie „rūpinimąsi“ kaimo gyventojų gerove, tai tik sovietmečio pabaigoje. Dėl *kolchozinio* ūkio nepatrauklumo didelė dalis jaunimo iš kaimiškų vietovių emigruodavo į miestus.

Sovietmetis iškreipė kaimo raidą, o atkūrus nepriklausomybę, visa ekonominė sistema vėl griuvo ir ūkis buvo pradėtas kurti iš naujo. Šiam naujam ūkiui nereikėjo ir nereikia tiek darbo jėgos, kiek jos buvo sovietmečio kaime. Mažėjantis darbo jėgos poreikis kaime lemia ekonomiškai aktyvių gyventojų darbo ir gerovės paieškas kitose vietovėse.

Po 2008 metų ekonominės krizės didėjantis atotrūkis tarp miesto ir kaimo rodo augančias socialines problemas kaime. Yra pavojaus, kad kai kuriose atokiose gyvenimui ir poilsiui nepatraukliose kaimiškose vietovėse gyventojų daugumą sudarys senjorai ir socialines pašalpas gaunantys žmonės.

Viena iš svarbiausių konkretaus žmogaus gyvenimą Lietuvos kaimiškose teritorijose lemiančių raidos tendencijų – darbo vietų teritorinio pasiskirstymo ir liekaninės sovietiniam ūkiui pritaikytos kaimo gyvenviečių sistemos disbalansas. Kol kas nėra prielaidų tam, kad artimiausiu metu kaimiškose vietovėse bus sukurta pakankamai darbo vietų dabar ten gyvenantiems žmonės. Tad artimiausiais metais tęsis vyraujanti tendencija: ieškodami darbo, darbingo amžiaus kaimo gyventojai išvyks gyventi į Lietuvos miestus arba į užsienį. Depopuliacijai palanki ir periferinių kaimo vietovių gyventojų demografinė struktūra.

Taip pat reikia paminėti, kad svarbiausius erdvinius pokyčius lemiantys emigracijos ir vidinės migracijos reiškiniai yra tiesiogiai nulemti gyventojų gerovės paieškų. Kitaip sakant, gyventojų gerovės paieškos yra vienas svarbiausių veiksnių, keičiančių Lietuvos kaimiškas teritorijas.

Lietuvos kaimiškos teritorijos vis dar yra transformacijos ir prisitaikymo prie liberalios ekonominės tikrovės procese. Vis dėlto apgyvenimo sistema ir ūkio sistema privalo susibalansuoti. Valstybės politika periferinių vietovių raidos klausimu, mūsų manymu, atsilieka nuo raidos tendencijų ir į jas tik reaguoja bandydama sušvelninti neigiamas depopuliacijos pasekmes. Tačiau ši politika jokio teigiamo rezultato neduoda. Būtina perorientuoti dabartiniu metu kaimiškų vietovių atžvilgiu vyraujančią valstybės politiką iš „einančios paskui depopuliaciją“ į kuriančią ir užtikrinančią „mažėjančio kaimo“ žmonių gerovę.

Literatūra

- 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, (1991a). I tomas, Statistikos departamentas prie LR vyriausybės, Vilnius.
- 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, (1991b). II tomas, Statistikos departamentas prie LR Vyriausybės, Vilnius.
- 2001 metų Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenys (2002). Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/gyventoju-ir-bustu-surasymai1>.
- 2011 metų Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenys. (2013). Gyventojai gyvenamosiose vietovėse. Prieiga per internetą: http://statistics.bookdesign.lt/esu_10.htm?lang=lt.
- Aidukaitė, J., Bogdanova, N., Guogis, A. (2012). Gerovės valstybės raida Lietuvoje: mitas ar realybė? Monografija, Lietuvos socialinių tyrimų centras, Vilnius.
- Aidukaitė, J., ir kt. (2014). Būsto politika ir visuomenės iniciatyvos mieste. Lietuvos socialinių tyrimų centras, Vilnius. 41 p.
- Allardt E. (1981). Experiences from the Comparative Scandinavian Welfare Study, with a Bibliography of the Project. *European Journal of Political Research* 9, p. 101–111.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. (2000). Sud. S. Keinys, J. Klimavičius, J. Paulauskas ir kt. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Daugirdas V., Baubinas R. (2007). Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje. 1. Teritorinės sklaidos aspektai. *Annales geographicae*, 40 (2), 28-37, Vilnius.
- Daugirdas V., Baubinas R. (2008). Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje. 2. Socialinė ir demografinė gyventojų būklė. *Annales geographicae*, 41 (1-2), 5-13, Vilnius.
- Daugirdas V., Burneika D., Kriauciūnas E., Ribokas G., Stanaitis S., Ubarevičienė R. (2013). *Lietuvos retai apgyventos teritorijos*, Monografija, Vilnius.
- Galaunytė A. (2016). Tipinių vienbučių gyvenamųjų namų raida sovietinėje Lietuvoje, *Mokslas – Lietuvos ateitis / Science – Future of Lithuania*, 2016 8(1): 77–83, DOI: <https://doi.org/10.3846/mla.2016.858>.
- Jepsen, M. R.; Kuemmerle, T.; Müller, et al. (2015). Transition in European land-management regimes between 1800 and 2010, *Land use policy*, 49, 53-64. Oxford, Elsevier.
- Kriauciūnas E., Krupickaitė D., Pociūtė-Sereikienė G., Ubarevičienė R. (2014). Lietuvos kaimo gyvenviečių funkcijų kaitos regioninės ypatybės Geografijos metraštis, 47, p. 70-87, ISSN 2335-8610.
- Kriauciūnas E., Pociūtė-Sereikienė G., Ribokas G., (2016). Gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitos tendencijos Lietuvos kaimo gyvenvietėse. Lietuvos socialinė raida. Lietuvos socialinė raida :teritorinis aspektas, Nr 5. 80-94, ISSN 2029-963X.
- Kriauciūnas E., Ubarevičienė R., Pociūtė-Sereikienė G. (2014). Lietuvos kaimo apgyvenimo kaitos regioninės ypatybės 2001–2011 metais. Lietuvos socialinė raida. Lietuvos gyventojai XXI a. pradžioje: sociodemografiniai aspektai, Nr 3. 78-91, ISSN 2029-963X.
- Kuliešis, G., Pareigienė, L. (2011). Lietuvos regionų depopuliacijos prielaidų tyrimas, *Vadybos mokslas ir studijos – kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtrai = Management theory and studies for rural business and infrastructure development*, Aleksandro Stulginskio universitetas. Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas. 2011, nr. 5 (29), p.116-125, ISSN 1822-6760.

- Kuliešis, G., Pareigienė, L. (2015). The development of rural residents social portrait in 2001–2011. Management theory and studies for rural business and infrastructure development = Vadybos mokslas ir studijos – kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtrai 37(2):231–240. DOI: <http://dx.doi.org/10.15544/mts.2015.21>.
- Lietuvos gyventojai, 1923 m. rugsėjo 17 d. surašymo duomenys (1923). Kaunas.
- Lietuvos statistikos departamentas, (2013). Gyventojai pagal pragyvenimo šaltinius, Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatai. Prieiga per internetą: <http://osp.stat.gov.lt>.
- Lietuvos statistikos departamentas, (2018). Rodiklių duomenų bazė. Žiūrėta: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>.
- Lietuvos statistikos metraštis 1989 metai (1990). Lietuvos statistikos departamentas, Vilnius.
- Lietuvos šeima, Tarp tradicijos ir naujos realybės (2009). Monografija. Socialinių tyrimų institutas, p. 336-365.
- Lietuvos TSR kaimo gyvenamosios vietovės 1959 ir 1970 metais (1974). Visasąjunginių gyventojų surašymų duomenys, Centrinė statistikos valdyba prie Lietuvos TSR ministrų tarybos, Vilnius.
- Maldžiūnas, V. (1970). Teritorinių mikrorajonų centrų tinklas Lietuvos TSR (Geografijos mokslo kandidato disertacija, Kauno politechnikos institutas).
- Meškauskas, K., (1992), Lietuvos ūkis 1900-1940 m. Vilnius.
- Pociūtė-Sereikienė G., Kriauciūnas E. (2018). The Development of Rural Peripheral Areas in Lithuania: The Challenges of Socio-Spatial Transition, European Countrycide, Vol. 10 2018-No. 3 p. 498-515. DOI: 10.2478/euco-2018-0028.
- Rupas V., Vaitekūnas S. (1980). *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*, Vilnius: Mintis.
- Savivaldybių gerovės indeksas 2018. (2018). Vilniaus politikos analizės institutas. Prieiga per internetą: <http://www.lsa.lt/wp-content/uploads/2018/11/Savivaldybi%C5%B3-gerov%C4%97s-indeksas2018.pdf>.
- Skebas, V., Spečiūnas V. (2006). Kolektyvizacija, Visuotinė lietuvių enciklopedija. Prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/Straipsnis/kolektyvizacija-46824>.
- Stanaitis S. (2010). *Lietuvos žmoniškieji išteklių: visuomeninės teritorinės transformacijos*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Šešelgis, Kleinas, Zubovas. (1951). Kolūkių gyvenviečių planavimas. Vilnius.
- Šešelgis, K. (1975). Rajoninio planavimo ir urbanistikos pagrindai. Vilnius: Mintis.
- Tarybų Lietuva – Čia mūsų namai Nr. 37 (914). (1968). Filmas (Išleido P. Abukevičius, Skvaranavičius, Lietuvos kino studija).
- Teisės aktų, reglamentavusių teritorijų planavimo, statybos ir valstybinės statybos kontrolės tvarką Lietuvoje 1947–1992 metais, sąrašas (2009). Valstybinė teritorijų planavimo ir statybos inspekcija prie aplinkos ministerijos. Prieiga per internetą: www.vtpsi.lt/vtpsi_dokum/istor.doc.
- Truska L. (1995). Lietuva 1938–1953 metais, Kaunas.
- Ubarevičienė R. (2016). Lietuvos gyventojų vidaus migracijų teritoriniai ypatumai XXI a. Lietuvos socialinė raida Nr. 5. Lietuvos socialinė raida: teritorinis aspektas, p. 9-24. Vilnius: LSTC.
- Ubarevičienė R., & van Ham, M. (2017). Population decline in Lithuania: who lives in declining regions and who leaves? *Regional Studies, Regional Science* 4 (1), p. 57-79.
- Ubarevičienė R., van Ham M. & Burneika D. (2016). Shrinking regions in a shrinking country: The geography of population decline in Lithuania 2001-2011. *Urban Studies Research*.
- Vaitekūnas, S. (1989). *Gyvenviečių geografija*, Vilnius: Vilniaus Universitetas.
- Vaitekūnas, S. (2006). Lietuvos gyventojai: Per du tūkstantmečius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Vazonienė G., Kiaušienė I., (2018). Social Infrastructure Services for Promoting Local Community Wellbeing in Lithuania, *European Countrycide*, Vol. 10, No. 2, p. 340-354. DOI: <https://doi.org/10.2478/euco-2018-0020>.
- Vazonienė G., Pakeltienė R., (2017). Methods for the Assessment of Rural Social Infrastructure Needs, *European Countrycide*, Vol. 9 No. 3, p. 526-540. DOI: 10.1515/euco-2017-0031.
- Vidickienė, D., Gedminaitė-Raudonė Ž., Vilké (2016). Kaimiškųjų regionų gyvybingumo veiksniai: Mokslo studija. Vilnius: Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas. 99 p. : iliustr., santr. angl. (online) Prieiga per internetą: <https://www.laei.lt/?mt=leidiniai&straipsnis=1109&metai=2016>. ISBN 978-9955-481-60-7.

- Želsvelės kronikos (1970). Filmas. Rež. B. Pajėdienė operatorius K. Matuzevičius. Lietuvos kino studija
- Žemės kadastras, (1989). Vilnius: „Mokslas“.
- Žvinakevičiūtė, A. (2009). Ir šiandien kombinato teritorijoje – ne plynė, *Alytaus naujienos* 2009 10 01.
- Студьинский С. (1963). Перспективное расселение Литовской ССР в районной планировке республики, Труды конференции по вопросам размещения промышленности и развития городов, Вильнюс, 11-123.

THE DISTRIBUTION OF POPULATION IN RURAL AREAS OF LITHUANIA: SPATIAL TRANSFORMATIONS AND WELL-BEING

Edis Kriaučiūnas

LSRC Institute of Human Geography and Demography, A. Goštauto str. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: edis.geo@gmail.com

Summary

This article analyzes the tendencies of development of Lithuanian rural areas and their underlying reasons in the context of population's well-being. The most important factors that determine general and local rural development trajectories are highlighted. It is stated that the spatial territorial shifts (its trends/directions) of rural areas and the well-being of the population are tightly related: the activities of inhabitants for the sake of prosperity change the socio-demographic quality of the territory. The self-transforming space in turn influences the well-being of the people, as well as their decisions.

This article pays attention to the historic development of rural areas from 1918 until now. This historic perspective allows us to look into the processes that shaped present-day rural areas. It is stated that throughout the last 100 years, the changing political and economic conditions would constantly and fundamentally destroy the well-being that was built throughout decades. External causes, not directly caused by rural populaces – economic crises, political conditions (under Soviet rule) were those challenges, which individuals always had to overcome when creating well-being. Throughout the last 100 years, there was not a long period of stability, during which an individual could create his own well-being and pass it on to his children.

The reason of such instability – decades-long emigration of surplus labor force from rural areas. This migration was one of the main trends that shaped rural areas of today. Apart from suburb areas, rural territories of today could be considered a residual phenomenon: its society had formed under conditions of constant youth emigration.

Land reform of the Interwar period was the most important measure to ensure at least a minimal material well-being for most people of Lithuania. However, due to the changing economic reality (especially the 1929-1933 economic crisis), most of villagers had problems maintaining their economic well-being and had difficulties making ends meet. The Second World War and collectivization at the beginning of the Soviet occupation destroyed Lithuanian rural economy. Individual well-being was to be sacrificed to “the building of Communism”. For the unattractiveness of the kolkhoz model, a big part of young people would emigrate from rural areas to cities.

The Soviet Era distorted the development of rural areas, and in 1990, when the Republic of Lithuania was restored, the entire economic system crumbled again and the agricultural sector had to be recreated from scratch. The new farm models required less workers than there was in Soviet rural areas. The decreased demand of labor determined economically active individuals to seek jobs in other places.

After the 2008 financial crisis, the growing gap between urban and rural areas creates an increasing number of social problems in rural areas. There is danger that seniors and people on welfare will make up the majority of rural population in the near future.

One of the most important development trends that determine a person's life in Lithuanian rural areas is labor migration that is caused by a decreased and further decreasing number of jobs. So far, there are no preconditions, so that in the near future there would be enough jobs created in rural areas for people currently living there. Therefore, in the forthcoming future the prevailing tendency will continue: searching for jobs, residents of working age from the countryside are envisaged to move to

Lithuanian cities or abroad. The demographic structure of peripheral – rural populations also contributes to depopulation.

Lithuanian rural areas are still in the process of transformation and adaptation to the reality of economic liberalism. The system of rural settlements adapted to the Soviet economy does not coincide with the reality of modern economy. However, both the territorial accommodation system and economic systems must be balanced. State policy towards the development of peripheral areas, in our opinion, is lagging behind the actual trends of development and does not help to essentially address the social problems arising from depopulation. This requires the state to be in tighter cooperation with municipal institutions/self-governing bodies.

The research was funded by the Research Council of Lithuania (Lietuvos mokslo taryba) (Contract No. GER-005/2017).